

«ВІЗУАЛЬНА МЕТАФОРА» В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОЧЕВИДНОСТІ Й ОЧЕВИДНІСТЬ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Д. БОЧАРОВ
*кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
(Академія митної служби України)*



«Якщо на клітці зі слоном побачиш напис «бугай» — не вір очам своїм», — бундючно застерігає заявлений «афоризм» Козьми Пруткова. А проте за цією на позір вульгарною сентенцією прихований серйозний парадокс. Зрештою, у цьому немає нічого дивного: так само за кумедною постаттю претензійного й недолугого чиновника-літератора «ховалася» трійця непересічних мислителів і талановитих авторів (брати О. М. і В. М. Жемчужникови й О. К. Толстой). Адже недарма сказано: очевидність оманлива...

Офтальмологічний «парадокс Пруткова» можна сформулювати так: чи слід у змальованій ситуації вірити (не вірити) напису «бугай», який ти *бачиш* на клітці, а чи тому, що у клітці слон, якого ти так само *бачиш*?

Більшість відповість на це запитання просто. Слон опинився у клітці бугая помилково, або помилково на клітці зі слоном опинився напис «бугай», або це просто поганий жарг. Адже ми знаємо, яким на вигляд є слон і здатні відрізнити його від бугая, а в даному випадку ми *бачимо* саме слона. Тобто ми не сумніваємось у тому, що бачимо, якщо вже знаємо те, що бачимо. Іменуючи створених богом тварин, як кажуть не позбавлені гумору англійці, Адам назвав тигра «тигром» тому, що той був схожий на тигра...

Але пафос «афоризму» айхмістра (чиновника пробірної палатки) Пруткова не має нічого спільного з банальним здоровим глуздом чи життєвим досвідом більшості. Так, ми бачимо те, що ми знаємо; але знати — прерогатива небагатьох обраних, які й визначають те, що бачать інші. Не варто забувати, що Прутков — айхмістр, «інспектор мір і ваг», і саме він має вирішувати, якими є справжня «міра й вага» того, що ми звично сприймаємо як очевидне. Отже, якщо на клітці написано «бугай», але те, що в клітці, видається тобі слоном — не вір очам своїм. Звісно, якщо напис зроблений компетентною (в усіх смислах) особою.

Отже, «парадокс Пруткова» може бути розгорнений і в іншій площині: чи здатні ми *бачити* слона, якщо не знаємо слона? А звідси ще більш цікаве питан-

© Д. Бочаров, 2014

ня: чи можливо *побачити*, згідно з написом «бугай», який утілює знання, замість слона — бугая?

Усі ці дивні, на перший погляд, питання пов'язані з проблемою визначення співвідношення бачення й знання та їх взаємовпливу, а також із роллю візуальної метафори в теорії пізнання.

Адже не секрет, що візуальна метафора донині займає чільне місце у вітчизняній теорії пізнання; і насамперед у гносеології юридичній. До того ж представлена найрадикальнішою з можливих форм візуальної метафори — метафорою дзеркала.

Завдячуємо цим переважно ленінському визначенню матерії як даної нам у відчуттях об'єктивної реальності, що «копіюється, фотографується, відбивається» (sic!) нашими чуттями, та заснованій на ньому «теорії відбиття», а також інертності закоріненої в радянській минувшині наукової методології [9, с. 274–275]. При тому роботу Г. фон Гельмгольца, з критики положень якої В. Леніним і виросла згодом неоконкретна «ленінська теорія відбиття», за радянських часів, здається, так і не було видано з ідеологічних міркувань: аби в когось не виникло спокуси перевірити слушність і ґрунтовність ленінської критики чи просто зіставити науковий рівень першої й другої. Що ж до суті ленінського трикратно опосередкованого метафорою дзеркала (копіюється, фотографується, відбивається) визначення поняття матерії (об'єктивної реальності) й форм її пізнання, то краще за логіка, соціолога й філософа О. Зинов'єва його не схарактеризуєш, хоч у філософських термінах, хоч у скатологічних [12, с. 70, 130, 169–170]. Чим пояснити особливу прихильність до «теорії відбиття» саме юристів — невідомо. Хіба що корпоративною солідарністю...

Заснована на метафорі «дзеркала» теорія «відбиття/відображення». Її головна теза в максималістській формі стверджує, що відчуття, поняття, наукові констатації та теорії являють собою лиш образи, «зліпки», копії та навіть «фотографії» дійсності, які виникають унаслідок відбиття навколишнього світу мозком і сенсорними аналізаторами людини. Власне, пізнання ототожнюється з відбиттям, «відображенням», хоч і зазначається, що це «живе», а не дзеркально-мертвенне відображення [5, с. 73; 9, с. 275; 16, с. 151]. При тому намагання адептів теорії відбиття «оживити» дзеркало згідно з власними уявленнями про пізнання як «живе відображення» здебільшого мають доволі недолугий, а подеколи й курйозний вигляд [5, с. 76, 81–82].

Метафора пізнання як «відбиття/відображення» створює ілюзію простоти й об'єктивності. Звиклі від самого дитинства до візуального сприйняття світу, ми вважаємо свою здатність бачити так, як ми бачимо, чимось природним, само собою зрозумілим; таким, що не потребує зусиль і навичок. Ми переконані, що світ відбивається в наших очах, наче в дзеркалі, й ми бачимо його як є. Нічого зайвого, нічого «від себе»: ідеал об'єктивності — це віддзеркалення.

Почасти своїм статусом «верифікатора» пізнання дзеркало завдячує канонам художньої репрезентації, сформованим під впливом аксіом евклідової геометрії, законів геометричної оптики та ренесансному вченню про перспективу. Вимога Ф. Брунеллескі «зображувати все так, як воно виглядає в дзеркалі» та пізніші рекомендації да Вінчі перевіряти за допомогою дзеркала правильність зображення й «перетворити свій розум на дзеркало» згодом стали визначальними не лише для мистецтва, а й для науки.

Але те, що дзеркало не такий вже й безпомільний верифікатор дійсності, як уважав майстер Леонардо, доведено неодноразово й так само митцями; доцільно згадати хоча б бездоганну «з позиції» дзеркала «кімнату Е. Еймса» [10, с. 194–198; 11, с. 27–31] чи «неможливий трикутник» Л. і Р. Пенроузів [10, с. 244; 11, с. 59–64], уможливлений саме завдяки дзеркалу. Здатні спричинити когнітивний ступор парадоксальні малюнки М. Ешера [11, с. 60–61], виконані згідно з вимогами ренесансної перспективи, ідеалом якої виступає дзеркальне відображення, також є доволі промовистими в цьому сенсі.

Не вдаючись до розлогих демонстрацій положень критики щодо «метафори дзеркала» як засадничого концепту гносеології, головну ваду цього підходу можна відзначити таким чином: «метафора дзеркала», як і будь-яка метафора, суттєво звужує поле можливих інтерпретацій концепту пізнання, затемнює несумісні з цією метафоричною матрицею його аспекти та зумовлює потребу розгляду цілої низки пов'язаних із цим проблем і нейтралізації небезпек. У стандартній концепції гносеології, опосередкованій дзеркальною метафорою, фактично відбувається змішування ідей здорового глузду і філософії, а перенесення «буденних» значень до філософського контексту складає одну з причин наївності та суперечливості традиційної гносеології, базис якої становить теорія відбиття чи то пак «відображення» [5, с. 79; 9, с. 275–276; 16, с. 158].

Інакше кажучи, теорія «відбиття/відображення» приречена на хиби буквального трактування дзеркальної метафори [16, с. 158]. Опосередкування гносеологічних підвалів «метафорою дзеркала» приводить до панування механістичної моделі пізнання як «відбиття/відображення», в якій біологічним аспектам, психології й когнітивним нюансам сприйняття й осмислення взагалі немає місця. Фізикалізм метафори дзеркала зумовлює трактування об'єкта пізнання як «математико-механіко-машинної структури», а його суб'єкта — не більше, ніж у ролі оптичної лінзи, як копіювальний пристрій [9, с. 276; 16, с. 155, 157]. Базова метафора «відбиття/відображення» фіксує радше кінцевий результат діяльності пізнання (відповідність уявлень дійсності), ніж її операційну сторону; пізнання ж як таке здійснюється переважно «невідбиттєвими» за своєю сутністю операціями (вибір, категоризація, редукція, інтерпретація, репрезентація тощо) [5, с. 79; 9, с. 276; 16, с. 22, 28–29]. Таким чином, фіксація за допомогою метафори дзеркала на кінцевому результаті (істина як «відбиття/відображення» дійсності в уявленнях) має позитивний сенс у контексті формування пізнавального ідеалу, але зовсім непридатна (ба навіть шкідлива) в сенсі методологічному.

Попри все зазначене вище, навряд чи доречно заперечувати пізнавальну продуктивність метафор загалом; тут ідеться радше про те, що метафора як інструмент маркування проблемних аспектів знання й можливих векторів пошуку здатна зумовлювати й протилежний очікуваному ефект. Певна частина метафорично осмисленого концепту не відповідає й не може відповідати використаній метафорі. Структурований метафорою концепт завжди структурований лише частково і може бути розвинений тільки в певному напрямі. Та ж таки системність, яка дає можливість осмислити певний аспект одного концепту в термінах іншого, невідворотно затемнює інші сторони цього концепту [14, с. 34].

До того ж, евристично продуктивні зазвичай лише «свіжі» метафори, натомість усталені, «заяложені» справляють зворотний ефект, гальмуючи пошук та локалізуючи його своїми рамками. Метафора змушує нас звернути увагу на

певну схожість — часто нову й несподівану — між деякими речами. Аналіз метафори не розкриває характеру цього відношення, не пояснює його смисл, але вказує на певну, до того знехтувану можливість осмислення. Проте, «дозволяючи сфокусувати увагу на одному аспекті поняття, метафора може перешкоджати тому, щоб були помічені й інші аспекти, несумісні з нею», — переконані Дж. Лакофф і М. Джонсон [14, с. 31]. У всіх сферах життя ми визначаємо реальність мовою метафор, а потім діємо відповідно до них. Ми робимо висновки, визначаємо цілі, беремо на себе зобов'язання, реалізуємо плани — і все це на основі структурування досвіду, свідомо чи несвідомо здійснюваного нами за допомогою метафор [14, с. 184, 186]. Наука й юриспруденція — не виняток, осмислення теоретичних і практичних проблем теж здійснюється під впливом установок, вироблених на ґрунті метафоричних матриць, і в рамках, які задані такими матрицями. А можливість запровадження в ролі координуючих метафор, несумісних із базовою метафорою матриці, є доволі сумнівною. Базовою ж метафорою традиційної теорії пізнання, як зазначалося, залишається метафора дзеркала, що навряд чи сумісна з іншими метафорами, не пов'язаними з ідеєю «відбиття/відображення».

Підсумовуючи зазначене, маємо констатувати, що розвиток оригінальних ідей про сутність пізнання реальний лише в рамках нової метафоричної матриці. Адже «скасувати метафору можна тільки інакшою метафорою» [2, с. 304]. Які ж альтернативи можливі на цьому шляху?

Галактика Гутенберга: пізнання як читання. На самому початку квартирування у місіс Хадсон на Бейкер-стрит, 221б, якось ранком, в очікуванні сніданку доктор Ватсон випадково надібав у залишеному на столі часописі матеріал із «дещо претензійною» назвою — «Книга життя». Його автор намагався довести, як багато може довідатись людина, що ретельно й старанно спостерігає все, що трапляється на її шляху. Доктор характеризує цей допис як «претензійний і нарочитий», а його *idée fixe* без вагань визнає бриднею. Разом із тим порівняння природи, світу, буття з книгою, а процесу пізнання — з читанням на межі ХІХ–ХХ ст. було доволі поширеним серед освіченого загалу, якщо не сказати банальним. Історія цієї метафори сягає більш ранніх часів і пов'язана з ідеєю світу як Божого творіння. Німецький історик, трополог і філософ ідей Г. Блюменберг, зокрема, зазначає, що «як книга, світ має два аспекти: аспект змісту та аспект відсилання до автора. Середньовічне використання метафори служить саме цьому відсиланню до Творця, до його величі й недосяжності, а також до тієї обставини, що на противагу постійній дії світоруху, опосередкованому вторинними причинами, він написав цю книгу власною рукою. Однак трансцендентність і повна свобода Творця самі собою не сприяють зрозумілості його творіння. Тож що більше наголошується автентичність книги природи, то ближчою стає думка... що саме книга природи може бути для досягнення мудрості цілком достатньою, а її провід — цілком надійним» [4, с. 89–90]. Важливим є також те, що світ тільки тоді може стати «виразом», коли незримо перестає удоступнюватися спогляданню тільки через відображення праобразу. За переконанням німецького вченого, якби не вдалося порвати з метафізикою, що тлумачила явища та поняття як відображення, якби не вдалося в розумінні природи та її джерела дати дорогу тим зв'язкам, які ми нині назвали б «символічними», книга природи неодмінно стала б книгою образів (дзеркалом. — Д. Б.), усі предмети якої потребували б тільки морфологічного підходу. «Інакше кажу-

чи, — пише він, — християнство почало тлумачити світ як такий, що постав завдяки мисленню, а не завдяки спогляданню. Це означає, що метафорика книги могла відтепер поширюватися на природу, адже її можна було зрозуміти не спогляданням, а мисленням: її можна було «читати» [4, с. 72–73].

На думку Г. Блюменберга, «через свій винятковий стосунок до книг наука, покликана доторкнутися до нової «мудрості», захоплюється метафорикою однієї-єдиної, закріпленої за нею книги природи та її беззаперечної авторитетності для пізнання» [4, с. 99]. Утім, навряд чи метафора «пізнання як читання» укорінилася в науці виключно через її «винятковий стосунок до книг»; досвід, що перейняв форму науки, спрямовує прочитування тексту подій людського світу до його справжніх рушіїв, до механізмів, що його формують і трансформують, подібно до того, як філолог, читаючи текст, прагнутиме розкрити намір і задум його автора, ледь помітні поза траншеями літературних технік і форм [4, с. 154]. Тож пов'язані з книгою та пізнанням асоціації в науці значно ширші й глибші.

Ідеальною метою вченого є пізнання зовнішнього світу, однак його кількісні дослідницькі засоби ніколи не говорять йому про цей світ безпосередньо; вони завжди для нього є тільки більш чи менш непевною звісткою або, як колись писав згадуваний уже Г. фон Гельмгольц, знаком, який опосередковує для нього реальний світ і з якого він намагається зробити якісь висновки — подібно до того, як лінгвіст розшифровує той чи інший документ, що належить до цілком незнайомої культури [4, с. 492–493].

Отже, природа хоча і є книгою, але книгою, написаною ієрогліфами, шифрами, математичними формулами, — вона втілює парадокс книги, що приховує себе від читача [4, с. 34]. Г. Галілей вважав, що книгу буття ми можемо читати тільки вивчивши мову та знаки, якими її написано [4, с. 106].

Але процес засвоєння читачем книги природи не відбувається цілком так, як спонукає думати її метафора — немов щоб сприймати повідомлення, які вона містить, треба спочатку вивчити знаки та навчитись (раз і назавжди. — Д. Б.) розуміти її мову. У фактичному процесі «читач», просуваючись у розумінні повідомлень, не може залишати своє вихідне тлумачення мови без змін і мусить постійно переглядати частини граматики, які він досі полишав без уваги [4, с. 107–108]. Пізнання — це нескінченна інтерпретація. Не випадково ж автор зухвалого допису з назвою «Книга життя», який так обурих попервах доктора Ватсона, застерігає, що мистецтво «читання» цієї книги «осягається тривалою старанною працею, але життя надто коротке, тож жоден смертний не може досягти тут повної досконалості». А у слухності міркувань «хвалькуватого» автора доктор згодом матиме можливість упевнитись неодноразово.

Підсумовуючи короткий екскурс «углиб» метафори наукового пізнання як читання книги світу, доречно разом з Г. Блюменбергом зауважити, що образ «книги» залишається «не тільки образом таємної туги за способом осягнення дійсності, ближчим для людини, ніж той, що присутній у чужих мовах теоретичної спеціалізації, а й унаочненням структурних процесів самої наукової теорії». Адже саме слова «роз-виток», «роз-вій» ідуть за своїм латинським корінням, тобто за словом «*evolutio*», що ним позначали розгортання книжкового сувою, звою з письменами [4, с. 35–36].

Тобто метафора «читання» в ролі альтернативної «відображенню» метафори пізнання видається цілком прийнятною, тим більше, що продуктивність її вже засвідчена історією науки; доробок герменевтики, семантики, семіотики та

інших прямо чи опосередковано пов'язаних із «читанням» наук дозволяє належно висвітлити процеси й механізми розуміння мови і знаків «книги світу»; зрештою, й сама «теорія відображення» значною мірою завдячує своїм існуванням закоріненій у метафорі «пізнання як читання» концепції Г. фон Гельмгольца. Але ж є одне «але»...

«Читання» складно уявити поза візуальним контекстом. Процес читання завжди чи майже завжди візуально опосередкований, втрата зору віщує неможливість читання, навіть розуміння визначається як «внутрішнє бачення» й потребує відповідного «духовного ока», що «просвітлює простір нашої думки», «світогляду» й «горизонту інтерпретацій». М. Зубрицька зазначає, що метафори дзеркала та вікна нині «схематично окреслюють дві візії літератури як проєкції світу» [13, с. 24, 38–39, 40, 45]. Таким чином, опосередковуючи пізнання замість метафори «відображення», «читання» все одно опосередковується «візуальною» метафорою. Якщо, звісно, не йдеться про читання за методом Л. Брайля.

А втім, як зазначає М. Мак-Люен, рукописна (манускриптна) культура — також переважно аудіотактильна (усно-дотикова), на відміну від друкованої [15, с. 47, 57–58]. Тож «читання-переписування» й «читання вголос», яке було античним і середньовічним стандартом читання [15, с. 140–146], менш зациклені на зорові та більшою мірою залучають у своєму перебігу інші людські чуття.

«Тактильна» метафора пізнання (сліпці та слон). Арістотель як типовий представник «аудіотактильної» культури вважав дотик основою всякого чуття. Навіть зорове сприйняття, яке завдяки Стагіритові набуло привілейованого статусу серед інших відчуттів, сам він трактував у тактильних категоріях, уподібнивши око до руки [16, с. 150]. М. Мак-Люен пояснює це тим, що представники «усно-дотикових» культур «сканують об'єкти і образи так само, як ми чинимо з надрукованою сторінкою, ділянку за ділянкою. Тому точка їхнього погляду не відокремлена від об'єкта. Вони повністю пробувають усередині предмета. Вони сприймають його емпатично. Око використовується, але не для того, щоби вибудувати перспективу, а для того, щоби промацати “об'єкт” (подібно до руки. — Д. Б.). Евклідів простір, побудований на відокремленні зору від дотику, їм невідомий» [15, с. 71–72]. На думку канадського вченого, порівняно з подальшими століттями, греки були тактильно мислячими, і коли вони наражалися на проблему вибору між тактильним і візуальним способом мислення, вони інстинктивно обирали тактильний спосіб [15, с. 75–76].

Сліпі від народження люди, до яких завдяки успіхам медицини у зрілому віці повернувся зір, повідомляють про проблеми, пов'язані з візуальним сприйняттям об'єктів, яких вони не мали можливості дослідити тактильно. Р. Грегорі, наприклад, змальовує випадки, коли віднедавна зрячі люди виявлялися нездатними намалювати чи описати доступні їх зору речі, щодо яких вони не мали тактильних уявлень; ті самі завдання щодо відомих їм «на дотик» об'єктів не викликали жодних ускладнень [10, с. 214–218]. Аналізуючи випадок одного з піддослідних, Р. Грегорі доходить висновку, що в процесі візуального сприйняття той безпосередньо використовував набутий тактильний досвід і його зорові можливості обмежувалися «дотиковим» знанням [10, с. 216–217]. Інакше кажучи, здебільшого така людина здатна побачити лише те, що знає на дотик.

Тож можливо, М. Мак-Люен має рацію, коли пише про штучно виплекану тиранію зору над іншими чуттями сучасної «західної» людини та застерігає, що насаджуваний цивілізацією «тримірний світ картинного простору є насправді

абстрактною ілюзією, побудованою на примусовому відокремленні (й абсолютизації. — Д. Б.) візуального сприйняття від інших органів чуття» [15, с. 80].

Приклади сліпоглухих американки Е. Келлер і нашої землячки О. Скороходової переконливо доводять, що на основі самих лише тактильних відчуттів цілком можливі соціалізація, формування абстрактних понять і моральних категорій, оволодіння мовою й творча діяльність. Однак усе це буде доволі специфічним порівняно з аналогами зрячих. «Уявлення сліпих про навколишній світ цілком реалістичні й не поступаються уявленням зрячих, — пише О. Скороходова. — Відмінність у тому, що уявлення зрячих візуальні, натомість уявлення сліпих — тактильні» [17, с. 157]. Світло й темряву вона уявляє на основі відчуття тепла і холоду [17, с. 145, 149, 338], блискавки й промені — як клинки й стріли [17, с. 145, 176, 336], грозу асоціює з віршами, дощем, вітром і сильними вібраціями [17, с. 144–146, 168], а слово «мімікрія» — з великою гусінню [17, с. 187–188]. При тому О. Скороходова щиро визнає, що «обрій», «далечінь», «перспектива», «колір» і «мелодія» для неї лише слова й не більше, жодних уявлень стосовно цих «речей» вона не має [17, с. 137, 172, 182], однак цілком вправно — «не гірше від інших» — послуговується цими поняттями, «оскільки знайома з ними з літератури й користується мовою зрячих і наділених слухом» [17, с. 137, 148, 176]. Вони для неї тільки продукт дискурсивних практик й елемент «мовних ігор».

Не слід забувати й про ще одну особливість такого сприйняття дійсності, відзначену О. Скороходовою. «Оскільки я здатна сприймати лише речі, які в буквальному розумінні в мене під рукою, — зауважує вона, — все те, що наразі перебуває поза межами мого “тактильного зору”, може видаватись зовсім інакшим, ніж є насправді» [16, с. 182]. За таких обставин не виключена можливість сценарію, утіленого у відомій притчі про сліпців і слона. Ось її преамбула у віршованому переказі Дж. Г. Сакса: «Шість мудреців із Індостану, / Сліпих, яких залишив сон, / Зібрались разом вранці-рано, / Щоб зрозуміти, що є слон. / І кожен став його вивчати, / Щоб це питання розв'язати». Кожний з шести незрячих дослідників торкається якоїсь однієї частини тіла слона, а потім описує іншим, що він відкрив для себе. Один із чоловіків обмацує ногу слона і каже, що слон схожий на стовбур дерева — він круглий і шерехатий. Інший торкається бивня і каже, що слон схожий на спис. Третій хапає слона за хвіст і твердить, що слон подібний до мотузки. Четвертий намацує хобот і наполягає на тому, що слон схожий на велику змію... Вірш Сакса завершується цілком передбачуваною констатацією: «Тож загалом у всій цій справі / Усі вони були неправі!»

Звісно, за такого розвитку подій замість слона цілком можна «намацати» хоч би й бугая. Але сама О. Скороходова відкидає таку можливість, акцентуючи на наступному: «Знайому річ я уявляю собі одразу цілою й у натуральний розмір. Натомість, “оглянувши” лише частину незнайомого чи незвичного предмета, я уявлятиму лише ту його частину, яку відчула руками. Приміром, якби мені дали доторкнутися до кінчика рогу оленя й запитали, чи уявляю я собі його розложисті роги чи й усього оленя, я відповіла б — ні. Але доторкнувшись до краю бильця свого ліжка, я водночас уявила б собі ціле ліжко» [17, с. 156]. Таким чином, суть притчі про сліпців і слона більш точно передавала б, у підсумку, інша констатація: «Тож загалом усі в цій справі / вони були почасти праві». До речі, існує й варіант цієї притчі, в якому сліпці кінцем-кінцем зіставляють усі свої враження й отримують у такий спосіб адекватне уявлення про

слона. Витворення образу цілого з тактильних вражень, пов'язаних із частинами, здійснюється передовсім завдяки уяві [17, с. 158–159].

За переконанням деяких учених, саме тактильність відіграє синестетичну роль у взаємодії між органами чуття і отже, забезпечує найповніше сприйняття дійсності. Це відбувається тому, що тактильність має низький рівень розпізнавання образів, через що змушує спостерігача брати активну участь у процесі сприйняття (спонукаючи до пізнавальної активності та стимулюючи уяву) [15, с. 77].

М. Мак-Люен зауважує, що аудіотактильна культура, покликана позбавити людство «тиранії зору» над іншими чуттями, нині швидко відновлюється завдяки становленню «електронного світу» й розвитку сучасних засобів комунікації. «Проте звички, успадковані від писемності (й сформовані під впливом візуальної метафори. — Д. Б.), переважають у нашій мові, у нашому сприйнятті й в організації часу й простору нашого життя. Писемність і візуалізація ще довго чинитимуть опір електриці та “загальному полю” свідомості» [15, с. 58]. На його думку, західна людина великою мірою залежить від візуального втілення просторово-часових відносин, без якого вона не може виробити механістичного відчуття причинних зв'язків, такого необхідного їй у повсякденні. До того ж представник «візуальної культури» схильний оцінювати «аудіотактильну» культуру як примітивну, оскільки високий рівень розвитку, який може бути властивий представнику «усно-дотикової» культури, «подеколи недоступний нашому візуальному типу свідомості» [15, с. 45, 59].

Тому розраховувати на схвальне сприйняття й підтримку загалом (у т. ч. — науковим) пропонованої ротації базових епістемологічних метафор особливо не випадає; слід відзначити лише, що *sub specie* тактильної метафори виразнішими виступають «інструментальний» характер і взаємодоповнюваність органів чуття у процесі формування уявлень про навколишній світ, відчутнішою — значущість інтерпретації отриманих вражень у контексті опертих на власний досвід знань та більш промовистою — роль уяви.

Ното Imaginans: пізнання як уявлення. Зазвичай уяву й уявлення розглядають у контексті маргінальних з точки зору науки сфер діяльності — мистецтва, гри, міфології та релігії, а також спонтанних проявів людської психіки (сновидіння, галюцинації, інсайт, інші неконтрольовані, а подеколи й «хворобливі» стани). «Філософський розгляд проблеми уявлення здебільшого відповідає усталеному стереотипу, — пише І. Фарман. — Уявлення пов'язується винятково з темою художньої й наукової творчості й інтерпретується сукупно з інтуїцією, підсвідомим, взаємодією свідомого й підсвідомого рівнів психіки, осяяння, інсайту та ін., тобто завжди виявляється включеним до складу певного цілого — «творчості». Такий підхід, за всієї його правомірності, не виражає належною мірою універсальної ролі уявлення в людській діяльності» [19, с. 8]. Уявлення є невід'ємною складовою мислення, але в повсякденній діяльності реалізується зазвичай у «згорнутому» вигляді. «У повсякденному мисленні ми послуговуємося зазвичай згорнутими образами, натомість розгорнуті образи переважно використовуються для доведення, демонстрації», — вважає Н. Абрамова [1, с. 124].

Таким чином, уява й уявлення передбачають роботу з образами, їх творення й оперування ними. Як зазначає Н. Абрамова, «образ — це суб'єктивне відтворення відчуття чи сприйняття за відсутності адекватного сенсорного подразнення. Образ виступає складовою акту рефлексії. В образі зазвичай знаходить

вираз навіть не сам об'єкт, а певне враження від нього. Відсутні деталі й ознаки з'являються в образі внаслідок його добудови, конструювання. Корективи до змісту образу вносить «автор проекту», використовуючи свій власний досвід і знання» [1, с. 123, 126]. На думку І. Фарман, завдяки уяві людина здатна створювати образи, відмінні від дійсних, такі, яких не існує в готовому вигляді в навколишньому світі. Людина може сприймати невиявлені або ж недостатньо виявлені моменти дійсності й через образну типізацію сприяти більш чіткому їх усвідомленню. Звільнення від необхідності слідування готовим установкам сприяє глибшому проникненню в сутність предмета пізнання й нерідко приводить до принципово нових результатів [19, с. 171].

Саме ця властивість образного мислення робить уявлення надзвичайно важливою складовою наукового пізнання. Зрештою, про виняткову роль уяви в науці написано багато. Цьому питанню приділяли увагу І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, інші представники класичної й сучасної філософії, гуманітарних і точних наук [див., напр.: 19, с. 93–141]. Залишається актуальним воно й дотепер. Одне лиш не викликає сумніву: без «візуалізації в широкому розумінні» — уявлення — наукова творчість неможлива [7, с. 12].

У літературі зазначається, що питання уявлення може розглядатись «як надважлива гносеологічна проблема, пов'язана з сутністю наукового пізнання, з питанням про творчу роль суб'єкта в процесі пізнання, про форми, в яких відбувається цей процес, а також про способи вираження нових знань» [19, с. 155]. Багато хто з учених пов'язує з уявленням не лише початковий пошуковий момент пізнання та його розвиток у систему, а й здатність ув'язати цю систему з попереднім знанням, знайти в ньому своє місце, благодатний ґрунт для якісно нового «ростка», стверджуючи тим самим ідею розвитку й загального зв'язку пізнання на кожному з етапів відкриття [19, с. 150]. Окрім того, уявлення не тільки формує образи, покликані прояснювати сутність і процес пізнання на всіх його етапах, але подібно до читання [4, с. 35] й саме здатне виступати таким образом [19, с. 145].

«За своєю формою образ завжди є чуттєвим, за змістом він може бути як чуттєвим, так і раціональним, — констатує Н. Абрамова. — За своїм смисловим наповненням образи бувають різними: образи пам'яті, уявлення, зорової, аудіальної чи іншої сенсорної модальності, можуть бути й суто вербальними. образи одного типу сприйняття можуть супроводжуватися згорнутими образами інших сенсорних модальностей» [1, с. 124]. Особливе значення мають суто теоретичні уявлення, які виступають як ідеальні абстракції. Оскільки ж вони втілюються зазвичай у схемах, діаграмах, геометричних моделях і формулах, що мають іконічно-індексальну природу та репрезентують специфіку структури чи співвідношення компонентів складного ментального конструкту [19, с. 159–161], їх також із певними застереженнями можна віднести до категорії образів.

У будь-якому разі між іншим важливими завданнями «нормальної науки» виступають формування, доповнення чи коригування «наукової картини світу» (парадигми). У структурі «наукової картини світу» зазвичай виокремлюють два компоненти: концептуальний (понятійний) апарат і чуттєво-образний, який потребує наочних уявлень [19, с. 151]. Як цілком слушно зауважує І. Фарман, «саме поняття “картина” передбачає образний зміст, а сприйняття цієї картини можна визначити як своєрідне “бачення світу”» [19, с. 152].

За переконанням І. Герасимової, «бачення, або “візуалізація в широкому сенсі”, полягає в унаочненні в собі й для себе об’єктів і процесів», наданні зорової відчутності шуканим і використовуваним образам. Щоправда, вона тут-таки зауважує, що бачення формується не лише завдяки зору, а й через інші відчуття — дотику, звуку, смаку й запаху. І насамкінець відзначає тотожність «бачення» й «уявлення» як способу конструювання чуттєвих і ментальних образів [7, с. 10].

Звідси два висновки. По-перше, уявлення зазвичай ототожнюється з баченням, а по-друге, уявлювані образи трактуються передовсім як візуальні. Навіть попри те, що нерідко наголошується на синестетичній природі уявлень, які можуть формуватися на основі декількох «згорнутих» образів, візуальна складова таких уявлень здебільшого вочевидь домінує над рештою. Так, уявляючи собі дерево, ми завжди передбачаємо тактильну фактуру його стовбура, гілок і листя; дехто також може уявляти при тому шелест листя чи/та запах лісу, але візуальний образ дерева завжди є визначальним. Промовистий у цьому сенсі приклад сліпоглухої О. Скороходової, яка на відпочинку в парку пропонує видющій подрузі уявити себе на березі моря (адже пригріває сонце, під ними теплий пісок і від струмка, що тече неподалік, віє запахом свіжості), але одержує негативну відповідь, оскільки подруга бачить навколо себе парк, а зовсім не море [17, с. 155]. З огляду на це деякі вчені аргументовано заперечують полімодальність образів [8, с. 6].

Також слід узяти до уваги, що пізнання як уявлення опосередковане внутрішньою репрезентацією, а поняття «внутрішньої репрезентації», за М. Вартофським, залежить від канонів «репрезентації зовнішньої», тобто установлених стандартів малювання [6, с. 195]. «Фундаментальні перцептивні змінні, — пише М. Вартофський про специфіку сприйняття, — визначаються канонами, але не канонами самого сприйняття, а канонами зображення «в малюнках» того, що сприймається [6, с. 230]. Інакше кажучи, ми формуємо візуальні образи відповідно до власних уявлень про «правильне малювання». Ще простіше: ми уявляємо так, як малюємо самі, або ж як малюють ті, хто, як видається, робить це краще за нас. А наразі художники зв’язані канонами репрезентації, визначеними передовсім із огляду на правила геометричної оптики [6, с. 180]. У зв’язку з цим М. Вартофський цілком слушно зазначає, що «історично досить молода теорія геометричної оптики й відносно недавня традиція відтворення в малюнку перспективи стали настільки важливою частиною нашого “візуального розуміння”, властивого нам візуального “здорового глузду”, що здатні безпосередньо визначати наш спосіб бачення навколишнього світу» [6, с. 181; 16, с. 31]. Пам’ятаєте виконаний у модній свого часу кубістичній манері портрет зловісного «Картатого» роботи п. Перкінса з відомої екранізації творів Р. Стівенсона реж. Є. Татарським («Пригоди принца Флорізеля», 1979 р.) і лаконічний коментар художника з приводу цього зображення: «Я інакше бачу»? Тобто метафора «пізнання як уявлення» також почасти опосередкована метафорою «дзеркала».

Сам собі режисер. Пізнання як бачення. Навіть побіжний розгляд запропонованих як альтернативні «дзеркалу» метафор дозволяє констатувати: усі вони передбачають значно більшу когнітивну складову в пізнанні й так само всі тією чи іншою мірою опосередковані метафорою «бачення». Інколи згадувана в літературі метафора «комп’ютера» [16, с. 159–165] як аналога «інтелекту, що пізнає» тут не розглядається, оскільки для більшості комп’ютер являє собою

«чорну скриньку» [1, с. 133] або малозрозуміле «алгебраїчне дзеркало» [13, с. 39], що в першому випадку не спрощує розуміння, а в другому — до того ж знову відсилає до «дзеркальної» метафори.

Тобто повністю позбутися присутнього в уявленнях про пізнання «візуального» компоненту навряд чи можливо [16, с. 158]. Це й не дивно, адже близько 90 % інформації про навколишній світ людина одержує шляхом візуального сприйняття [8, с. 3]. Видається, що метафора «пізнання як бачення» може бути цілком продуктивною — за умови усвідомлення, що «засоби, за допомогою яких ми наче б то безпосередньо сприймаємо навколишній світ і себе в нім, насправді пов'язані з досвідом, нашою соціальною позицією, інтересами й очікуваннями; ми повинні чітко усвідомлювати, що зорове сприйняття має свою мову й граматику, властиві лише йому, і реалізується через механізми, що нагадують механіку читання» [18, с. 130], формування образів на основі «невізуальних» відчуттів, а також уявлення.

Тим більше, що сучасна наука переконливо засвідчує це. Існує значна кількість поглядів і концепцій, що розкривають природу зорового сприйняття [3, с. 25–36, 39]. «Мотивація й оцінка, інформаційний зміст, стрій, схема, план, диспозиції, операції характеризують ключові моменти організації перцептивного процесу, — пише В. Барабанщиков. — Кожен із них має свою специфіку, репрезентує певний клас феноменів, описується у відповідних поняттях і може бути використаний як основа концептуальної реконструкції сприйняття. Для гештальт-психології такою основою стала структура; для біхевіористів — реакції; для грузинської психологічної школи — установка; у лейпцизькій школі — почуття; на потребах і мотивах сприйняття акцентували представники динамічної психології та “нового погляду”; поняття “схема” широко використовувалось у концепціях Вернона, Піаже та Найссера; після праці Міллера, Галантера і Прібрама поняття “плану” ввійшло до арсеналу когнітивно орієнтованих досліджень» [3, с. 122]. Попри функціональні відмінності, упевнений В. Барабанщиков, розгортання кожної із зазначених складових відбувається за тим самим сценарієм. Фактично всі вони представляються різними проекціями однієї реальності, яка виражає цілісний функціональний стан індивіда й зумовлює перебіг візуального сприйняття.

Око в інструментальному плані являє собою продукт тривалої еволюції, унаслідок якої його будова та функції набули доцільності й довершеності, а процес функціонування — автоматизму; це дає можливість говорити про своєрідну «розумність» ока [11, с. 6]. Однак ілюзія простоти візуального сприйняття не повинна вводити в оману, спільного в ока й дзеркала не так багато, як на позір здається. Нервовий апарат ока — частина мозку в найбуквальнішому розумінні, й «розумне око» сприймає світ передовсім у контексті його (мозку) функціонування. Обстоювана прибічниками «дзеркальної метафори» властивість «відбиття» між іншим також притаманна окові, але жодним чином не вичерпує його призначення. Згадувані раніше операції вибору, категоризації, редукції, інтерпретації, репрезентації та ін. як невід'ємна складова візуальної перцепції охоплюються радше образом «зорового мислення» [11, с. 6], ніж відбиття. «Аналіз усіх фактів, одержаних при дослідженні зорового сприйняття, — повідомляє В. Глезер, — та створених у його перебігу гіпотез і концепцій переконує, що будь-який, навіть найелементарніший акт зорової перцепції (наприклад, спалах світла) слід розглядати як повноцінний акт мислення» [8, с. 3]. У цьому контек-

сті не виглядає безпідставним наполегливе акцентування дослідників на когнітивному аспекті візуального сприйняття й трактування питання пізнання (опосередкованого візуальною метафорою) як суто герменевтичної проблеми [4, с. 30].

Коротко кажучи, у метафоричному плані око більш подібне на відеокамеру в режимі «ручної» зйомки, коли оператор змушений самостійно обирати необхідний ракурс і позицію, визначати й постійно корегувати під час фільмування задані параметри зйомки, змінювати плани й послідовність, відбір дійових осіб і сцен, аналізувати й оцінювати якість відзнятого матеріалу й здійснювати повтори, вносячи при тому належні поправки та ін. — і все це «тут і тепер», але згідно з певним планом, зумовленим сценарієм і режисерським замислом, формуючи осмислені динамічні образи, які мають естетичну, навчальну, виховну чи ін. практичну цінність та придатні до розуміння. А суб'єкт пізнання, опосередкованого візуальною метафорою — на людину з камерою й монітором; режисера, оператора та глядача в одній особі, від установок, естетичних уподобань, мотивації, досвіду, знань, навичок, вправності й оригінальності якої залежать якість відеоряду й повнота розуміння. Юридичним утіленням цієї «кінематографічної» метафори пізнання є концепт правової позиції як зумовленого правовими уявленнями, інтересом, функціональною роллю та ін. специфічного (*hic et nunc*) «бачення» проблемної ситуації, вираженого в забезпеченому доказами та/або аргументами суб'єктивному висновку або системі висновків щодо наявності чи то відсутності належних підстав для ухвалення певного правозастосовчого рішення. Це бачення «тут і тепер», індивідуалізоване й цілеспрямоване, бачення крізь «світлофільтри» правових норм.

Насамкінець ще одне застереження. Цей матеріал не претендує на висвітлення сучасного стану знань у царині епістемології чи гносеології; західна епістемологія вже давно пішла далі й устигла забути про концепт пізнання-віддзеркалення, сучасна вітчизняна гносеологія також усвідомила потребу відходу від «дзеркальної» парадигми [див., напр.: 16]. Але чи запропонували вони нову доступну метафору, яка відповідала б їх сучасному стану та спрямовувала пізнавальну й практичну активність в інших сферах суспільного буття? Поки що це питання залишається без відповіді.

А потреба в ній є нагальною, передусім у юридичній науці та практиці, які перебувають у міцному полоні стереотипів, зумовлених «дзеркальною» метафорою пізнання. Слід усвідомити й пам'ятати: юридична реальність не відбивається у дзеркалі. Не відбивається навіть у фантастичних дзеркалах А. Капура. Юридична реальність конструюється, подібно до конструювання образів на основі тактильних вражень і читання. «Добудовується» шляхом інтерпретації слідів, знаків і текстів. І лише тоді візуалізується. Шляхом уявлення. А потім репрезентується в рамках «аудіотактильної» моделі — в судовому слуханні, через виступи учасників і дослідження доказів. Власне «зала судових слухань» — чи не єдиний острівець, скалок аудіотактильної культури, який донині цілком успішно протистоїть тиску дзеркальних ілюзій.

І ще одне питання наразі потребує відповіді: то чи можливо у клітці зі слоним побачити бугая?

Відповідь: так. Багато хто бачить...

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Абрамова Н. Т.* Несловесное мышление / Н. Т. Абрамова. — М.: ИФРАН, 2002. — 236 с.
2. *Анкерсмит Ф. Р.* История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф. Р. Анкерсмит ; пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Кашаев. — М. : Канон+ РООИ «Реабилитация», 2009. — 400 с.
3. *Барабанщиков В. А.* Восприятие и событие / В. А. Барабанщиков. — СПб. : Алетейя, 2002. — 512 с.
4. *Блюменберг Г.* Світ як книга / Г. Блюменберг ; пер. з нім., передм., комент. В. Єрмоленка. — К. : Лібра, 2005. — 544 с.
5. *Бочаров Д. О.* Метафори «свідомість — це дзеркало» і «розуміння — це бачення» в юридичній гносеології / Д. О. Бочаров // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 3–5 грудня 2010 р.). — Львів : Галицький друкар, 2010. — С. 73–84.
6. *Вартофський М.* Модели. Репрезентация и научное понимание : пер. с англ. / М. Вартофський ; общ. ред. и послесл. И. Б. Новика и В. Н. Садовского. — М. : Прогресс, 1988. — 507 с.
7. *Визуальный образ* (междисциплинарные исследования) / отв. ред. И. А. Герасимова. — М. : ИФРАН, 2008. — 247 с.
8. *Глезер В. Д.* Зрение и мышление / В. Д. Глезер. — Л. : Наука, 1985. — 246 с.
9. *Гмирко В. П.* Концепт «відбиття» і методологічні проблеми теорії доказування / В. П. Гмирко // Унів. наук. зап. — 2011. — № 3. — С. 274–281.
10. *Грегори Р. Л.* Глаз и мозг: Психология зрительного восприятия : пер. с англ. / Р. Л. Грегори. — М. : Прогресс, 1970. — 272 с.
11. *Грегори Р. Л.* Разумный глаз : пер. с англ. / Р. Л. Грегори. — М. : Мир, 1972. — 216 с.
12. *Зиновьев А. А.* Собр. соч. : в 10 т. — Т. 3: Желтый дом / А. А. Зиновьев. — М. : Центрполиграф, 2000. — 505 с.
13. *Зубрицька М.* Ното legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. — Львів : Літопис, 2004. — 352 с.
14. *Лакофф Дж.* Метафори, котрими ми живем : пер. с англ. / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. — М. : УРСС, 2004. — 256 с.
15. *Мак-Люен М.* Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги : пер. з англ. / М. Мак-Люен. — К. : Ніка-Центр, 2001. — 464 с.
16. *Микешина Л. А.* Новые образы познания и реальности / Л. А. Микешина, М. Ю. Опенков. — М. : РОССПЭН, 1997. — 240 с.
17. *Скороходова О. И.* Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир / О. И. Скороходова. — М. : Педагогика, 1990. — 416 с.
18. *Тальягамбе С.* Зрительное восприятие как метафора / С. Тальягамбе // Вопросы философии. — 1985. — № 10. — С. 123–131.
19. *Фарман И. П.* Воображение в структуре познания / И. П. Фарман. — М. : ИФРАН, 1994. — 215 с.

Бочаров Д. О. «Візуальна метафора» в юриспруденції: інтерпретація очевидності й очевидність інтерпретації

Анотація. У статті аналізуються недоліки й переваги «візуальної метафори» як інструменту забезпечення розуміння сутності пізнання. Наголошується на неприпустимості ототожнення «візуальної метафори» з «метафорою дзеркала», а пізнання — з відображенням. Розглядаються декілька можливих альтернативних метафор пізнання («читання», «доторку», «уявлення») й констатується наявність утворюю-

ваного ними своєрідного «герменевтичного кола». Водночас зауважено плюси виваженого послуговування метафорою «бачення» задля усвідомлення сутності пізнання й оцінено перспективи використання «візуальної метафори» в юридичній науці та практиці.

Ключові слова: візуальна метафора, метафора дзеркала, бачення, відображення, пізнання, розсуд.

Бочаров Д. А. «Визуальная метафора» в юриспруденции: интерпретация очевидности и очевидность интерпретации

Аннотация. В статье анализируются недостатки и преимущества «визуальной метафоры» как инструмента обеспечения понимания сущности познания. Отмечена недопустимость отождествления «визуальной метафоры» с «метафорой зеркала», а познания — с отражением. Рассмотрены возможные альтернативные «метафоры познания» (метафоры «чтения», «осязания», «воображения») и констатирован факт наличия образованного с их участием своеобразного «герменевтического круга». Вместе с тем акцентировано внимание на положительных моментах использования метафоры «видения» для понимания (и демонстрации) сущности познания. Оценены перспективы использования «визуальной метафоры» в юридической науке и практике.

Ключевые слова: визуальная метафора, метафора зеркала, видение, отражение, познание, усмотрение.

Bocharov D. «Visual Metaphor» in Jurisprudence: Interpretation of Obviousness and Obviousness of Interpretation

Summary. The article analyzes the shortcomings and advantages of «visual metaphor» as instrument for understanding the essence of cognition. The inadmissibility of identification of «visual metaphor» with «metaphor of mirror», and understanding with reflection is marked. Several possible alternative metaphors of cognition («reading», «touching», «imagination») are considered and the occurrence of a kind of «hermeneutic circle» formed by them is stated. The advantages of careful using the metaphor of «vision» for understanding the essence of cognition are emphasized there. One assessed the prospects of using «visual metaphor» in legal science and practice.

Key words: visual metaphor, metaphor of mirror, vision, reflection, cognition, discretion.